

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВО ДОБА

STEFAN THE FIRST-CROWNED AND HIS TIME

Историјски институт

Institute of History
Collection of Works, vol. 42

**STEFAN THE FIRST-CROWNED
AND HIS TIME**

Editor in chief
Aleksandar Rastović

Editor
Ivana Komatina

Belgrade
2020

Историјски институт Београд
Зборник радова књ. 42

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВО ДОБА

Одговорни уредник
Александар Растовић

Уредник издања
Ивана Коматина

Београд
2020.

---

*Објављивање овог зборника финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије*

*This book has been published with the financial support of
The Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia*

САДРЖАЈ

CONTENTS

ПРЕДГОВОР

FOREWORD

I СРБИЈА СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ: ДРЖАВА, ВЛАДАРСКА ПОРОДИЦА, ЦРКВА

SERBIA OF STEFAN THE FIRST-CROWNED: STATE, RULING FAMILY, CHURCH

- 17 **Предраг КОМАТИНА**
ЖИТИЈЕ СВ. СИМЕОНА ОД СТЕФАНА НЕМАЊИЋА
КАО ИЗВОР ЗА ХРОНОЛОГИЈУ ПРОМЕНА НА
ВЕЛИКОЖУПАНСКОМ ПРЕСТОЛУ
Predrag KOMATINA
STEFAN NEMANJIĆ'S LIFE OF ST. SYMEON AS A SOURCE FOR
THE CHRONOLOGY OF CHANGES ON THE GRAND ŽUPAN'S
THRONE
- 37 **Ивана КОМАТИНА**
И ОБНОВИ СВОЈУ ДЕДОВИНУ И БОЉЕ ЈЕ УТВРДИ
– СТЕФАН НЕМАЊА И СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И
УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ
Ivana KOMATINA
AND THUS HE RESTORED AND CONSOLIDATED HIS
FATHERLAND – STEPHEN NEMANJA AND STEPHEN THE
FIRST-CROWNED AND SHAPING OF SERBIAN STATEHOOD
- 63 **Небојша ПОРЧИЋ**
ВУКАН НЕМАЊИЋ – КРУНИСАНИ И МИРОПОМАЗАНИ
КРАЉ?
Nebojša PORČIĆ
VUKAN NEMANJIĆ – A CROWNED AND ANOINTED KING?

- 83 **Мирјана ЖИВОЈИНОВИЋ**
ВЕЛИКИ ЖУПАН СТЕФАН НЕМАЊИЋ – МЕТОХ У ХВОСНУ
Mirjana ŽIVOJINOVIĆ
GRAND ŽUPAN STEFAN NEMANJIĆ – THE METOCHION IN HVOSNO
- Ђорђе БУБАЛО**
99 **ЈОШ ЈЕДНОМ О ГОДИНИ СМРТИ КРАЉА СТЕФАНА**
ПРВОВЕНЧАНОГ
Đorđe BUBALO
ON THE YEAR OF DEATH OF STEFAN THE FIRST-CROWNED:
A RECONSIDERATION
- Милош ИВАНОВИЋ**
119 **ВЛАСТЕЛА У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ СТЕФАНА**
ПРВОВЕНЧАНОГ
Miloš IVANOVIĆ
THE NOBILITY DURING THE RULE OF STEFAN
THE FIRST-CROWNED
- Срђан ПИРИВАТРИЋ**
139 **БРАК СТЕФАНА НЕМАЊИЋА И ЕВДОКИЈЕ АНЂЕЛИНЕ**
КОМНИНЕ. ХРОНОЛОГИЈА И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ
УГОВАРАЊА И РАСКИДАЊА ЈЕДНОГ ДИНАСТИЧКОГ
САВЕЗА
Srđan PIRIVATRIĆ
THE MARRIAGE OF STEFAN NEMANJIĆ AND EUDOKIA
ANGELINA KOMNENE. THE CHRONOLOGY AND HISTORICAL
CONTEXT OF THE NEGOTIATION AND REPUDIATION OF A
DYNASTIC ALLIANCE
- Бојан МИЉКОВИЋ**
159 **НЕПОЗНАТА КЋИ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ**
Bojan MILJKOVIĆ
AN UNKNOWN DAUGHTER OF STEFAN THE FIRST-CROWNED
- Радивој РАДИЋ**
185 **ЈЕДАН ЗАНЕМАРЕНИ ПОМЕН СРБИЈЕ И НИША ИЗ XIII**
ВЕКА
Radivoj RADIĆ

AN OVERLOOKED MENTION OF SERBIA AND NIŠ FROM THE
13TH CENTURY

**II МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
XIII ВЕКА**

INTERNATIONAL RELATIONS IN SOUTHEASTERN EUROPE
IN THE 13TH CENTURY

- 195 Tamás KÖRMENDI**
**THE STRUGGLE BETWEEN KING EMERIC OF HUNGARY
AND DUKE ANDREW IN DALMATIA (1197–1203)**
Тамаш КЕРМЕНДИ
СУКОБ ИЗМЕЂУ КРАЉА ЕМЕРИКА И ПРИНЦА АНДРИЈЕ У
ДАЛМАЦИЈИ (1197–1203)
- 213 Attila BÁRÁNY**
**THE RELATIONS OF KING EMERIC AND ANDREW II OF
HUNGARY WITH THE BALKAN STATES**
Атила БАРАЊИ
ОДНОСИ УГАРСКИХ КРАЉЕВА ЕМЕРИКА И АНДРИЈЕ II
СА БАЛКАНСКИМ ДРЖАВАМА
- 251 Ivelin IVANOV**
**BULGARIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MILITARY
CAMPAIGNS AGAINST SERBIA IN 1214–1215: A
RECONSIDERATION**
Ивелин ИВАНОВ
БУГАРСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ВОЈНИМ ПОХОДИМА НА
СРБИЈУ 1214–1215. ГОДИНЕ: ЈЕДНО ПРЕИСПИТИВАЊЕ
- 263 Alexandar NIKOLOV**
**AGE OF CORONATIONS: BULGARIA AND SERBIA IN THE
PAPAL POLICY FROM THE LATE 12TH TO THE EARLY 13TH
CENTURY**
Александар НИКОЛОВ
ДОБА КРУНИСАЊА: БУГАРСКА И СРБИЈА У ПАПСКОЈ
ПОЛИТИЦИ С КРАЈА 12. И ПОЧЕТКА 13. ВЕКА

- 273 **Ivan MAJNARIĆ**
CONSTITUTI SUNT SUPER GENTES ET REGNA: PAPINSTVO I NEMANJÍCI NA POČETKU 13. STOLJEĆA
Ivan MAJNARIĆ
CONSTITUTI SUNT SUPER GENTES ET REGNA: THE PAPACY AND THE NEMANJÍCS AT THE BEGINNING OF THE 13TH CENTURY

- 291 **Gábor BARABÁS**
A KING IN SLAVONIA. PRINCE COLOMAN IN THE REALM OF ST. STEPHEN IN THE 1230s
Габор БАРАБАШ
КРАЉ У СЛАВОНИЈИ. ПРИНЦ КОЛОМАН У КРАЉЕВСТВУ СВЕТОГ СТЕФАНА ТОКОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА 13. ВЕКА

- Márta FONT**
309 **ROSTISLAV, DOMINUS DE MASCHO**
Марта ФОХТ
РОСТИСЛАВ, DOMINUS DE MASCHO

III ИДЕЈНА СТРУЈАЊА, ДРУШТВО, ПРИВРЕДА, КУЛТУРА
IDEOLOGICAL CURRENTS, SOCIETY, ECONOMY, CULTURE

- 329 **Архимандрит Тихон РАКИЋЕВИЋ**
АСКЕТСКО ПОУЧЕНИЈЕ И СРПСКЕ ВЛАДАРСКЕ ИДЕЈЕ У ТРОДЕЛНОМ ПРВОМ СЛОВУ КТИТОРСКОГ ЖИТИЈА СТУДЕНИЧКОГ ТИПИКА
Tihon RAKIĆEVIĆ
ASCETIC ENLIGHTENMENT AND SERBIAN RULERS' IDEAS IN THE TRIPARTITE FIRST CHAPTER OF THE KТETOR'S LIFE IN THE STUDENICA TYPIKON

- 343 **Марија ВАСИЉЕВИЋ**
КРАЉ У СЕНЦИ АРХИЕПИСКОПА: СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ
Marija VASILJEVIĆ
THE KING IN THE SHADOW OF THE ARCHBISHOP: CREATION OF THE STATE IN SERBIAN MEDIEVAL HISTORIOGRAPHY

- 363 **Јелена ГЛУШАЦ**
УТИЦАЈ ЗАКОНОПРАВИЛА НА СТВАРАЊЕ СИМФОНИЧНОГ
ОДНОСА ИЗМЕЂУ СРПСКЕ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У СРЕДЊЕМ
ВЕКУ
Jelena GLUŠAĆ
THE IMPACT OF ZAKONOPRAVILO ON THE CREATION OF
A SYMPHONIC RELATIONSHIP BETWEEN THE STATE AND THE
CHURCH IN THE MIDDLE AGES
- 379 **Срђан ШАРКИЋ**
КРИВИЧНОПРАВНЕ ОДРЕДБЕ У ЗАКОНОДАВСТВУ
СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ
Srđan ŠARKIĆ
PENAL LAW PROVISIONS IN LEGISLATION OF STEFAN THE
FIRST-CROWNED
- 389 **Вујадин ИВАНИШЕВИЋ**
НОВАЦ У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВИХ НЕМАЊИЋА
Vujađin IVANIŠEVIĆ
MONEY IN SERBIA AT THE TIME OF THE FIRST NEMANJIĆS
- 411 **Владета ПЕТРОВИЋ**
ГРАДСКА НАСЕЉА У ДОБА ПРВИХ НЕМАЊИЋА
Vladeta PETROVIĆ
URBAN SETTLEMENTS AT THE TIME OF THE FIRST NEMANJIĆS
- 429 **Љиљана ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА**
СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ У ВИЂЕЊУ СРПСКИХ ПИСАЦА
ХИИ ВЕКА
Ljiljana JUHAS-GEORGIEVSKA
STEFAN THE FIRST-CROWNED AS VIEWED BY 13TH-CENTURY
SERBIAN WRITERS
- 447 **Виктор САВИЋ**
ИЗ ЛЕКСИКЕ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ
Viktor SAVIĆ
SOME OBSERVATIONS ON THE LEXICON OF STEFAN
THE FIRST-CROWNED

Бојан МИЉКОВИЋ
Византолошки институт САНУ
Београд
Србија

НЕПОЗНАТА КЋИ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

Апстракт: Стефан Првовенчани је имао шесторо деце из три брака. На фресци опела његове треће супруге – краљице Ане – из сопоћанске унутрашње припрате, у првом плану, испред одра старе краљице, насликана је њена кћи непознатог имена, највероватније старија сестра ктитора Сопоћана, српског краља Стефана Уроша I. Опела савременика, сликана као зидни украс над њиховим гробовима, једна је од особености српске средњовековне уметности.

Кључне речи: краљица Ана, опело, кћи, Сопоћани, краљ Урош, гроб.

Бракови првог српског краља из династије Немањића, време њиховог склапања, као и деца у њима изрођена, предмет су истраживања српске модерне историографије дуже од 130 година. Већ први радови доносе готово све изворе који пружају сазнања на ову тему, а поједини од њихових закључака и данас вреде.¹ Судаћи по последњим радовима који се овом проблематиком баве или је дотичу, у науци превладава мишљење да се Стефан женио три пута.² Први брак, са синовicom ромејског василевса Исака II Анђела, Евдокијом, склопљен је убрзо после битке на Морави, која

---

¹ И. Павловић, *Историјске расправе*, Гласник СУД 57 (1884) 166–167; Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стевана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 1–64.

² И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?* Зборник МС за историју 89 (2014) 7–21; *Натписи историјске садржине у зидном сликарству*, I, Београд 2015, 38–41; Б. Миљковић, *Сава, Стефан Радослав и Димитрије Хоматин*, ЗРВИ 52 (2015) 267–270; по броју бракова, међу Немањиним потомцима једино га је надмашио унк Милутин.

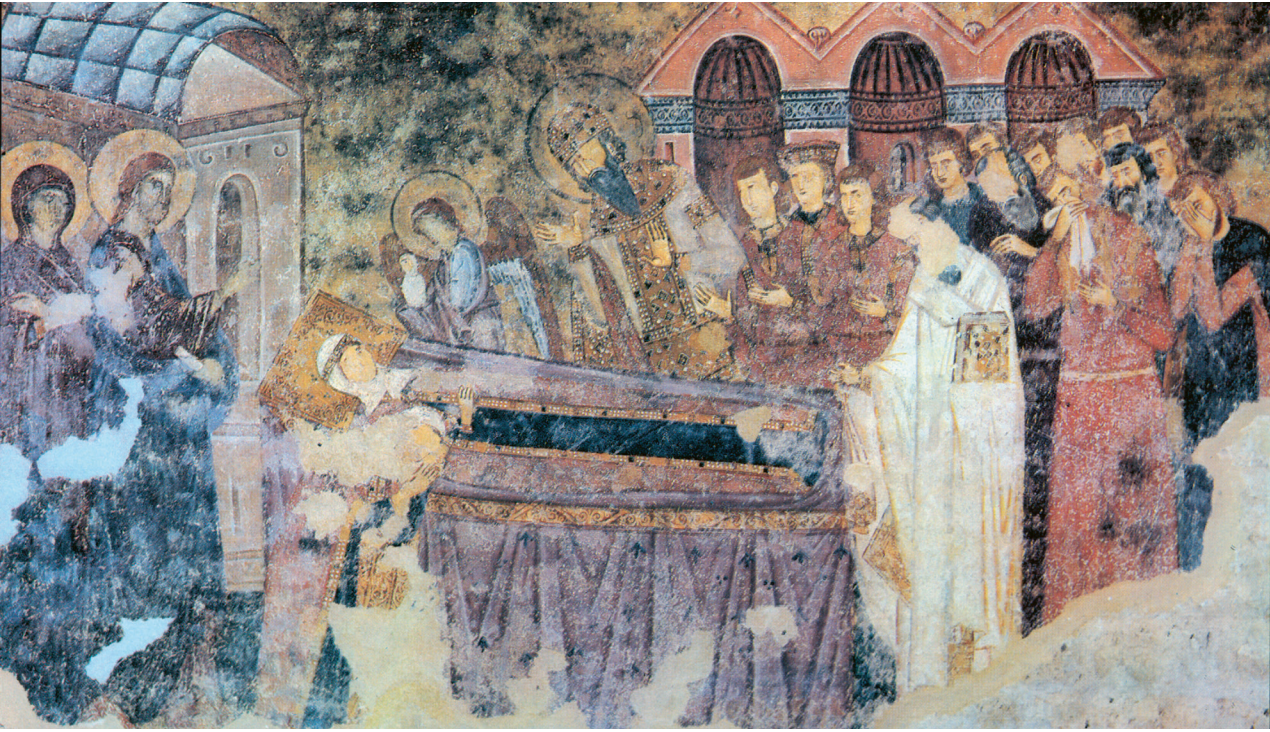
се одиграла с јесени 1190. године. Десет година касније, крајем 1201, брак је развргнут због обостраног неверства супружника. Име друге Стефанове супруге и њено порекло нису познати.³ Српски велики жупан је 1215, по свему судећи као удовац, безуспешно тражио руку Теодоре, ћерке свог бившег непријатеља – почившег господара Епира, Михаила – да би се по трећи пут оженио 1217, унуком покојног млетачког дужда Енрика Дандола, Аном, и истовремено крунисао за краља.⁴ Краљица је за више од три деценије, ако је судити по фресци њеног опела из приправе Сопоћана, надживела свог супруга, који се упокојио 24. септембра 1227. године.⁵

Деца рођена у овим браковима и осведочена у историјским изворима могу се навести по овом редоследу – прворођена кћи незнаног имена, која је још 1203/1204. удата за арбанашког првака, млађег Прогоновог сина, Димитрија, а као удовица се 1216. по други пут удала за севаста Григорија Камону, такође арбанашког угледника из Кроје или њене околине; најстарији син и Стефанов престолонаследник, Радослав, српски краљ од 1227. до 1233; Владислав, српски краљ од 1234. до 1243; Предислав, као монах Сава, хумски епископ од почетка шесте деценије XIII столећа и поглавар Српске цркве од 1263. до своје смрти 1271; и Урош, српски краљ од 1243. до 1276. године. Овом низу од петоро деце, на основу поменуте фреске из Сопоћана, треба придодати још једну Стефанову кћи непознатог имена. Евдокија је засигурно родила прво двоје деце, а вероватно и Владислава, док је Сави II мајка могла бити и друга Стефанова супруга незнаног имена. Најмлађа су била, наравно, Анина деца.

³ Могла је то бити нека Српкиња угледног рода на коју се, изгледа, односе речи Евдокијиних прекора упућених Стефану због прељубе, по Никити Хонијату – не само да је *од ране зоре пијан* (ἐξ ἑωσφόρου ἀκροχάλικα) већ и τὸ μὴ πίνειν ὕδατα ἐξ οἰκείων ἀγγείων καὶ τὸ κρυφίον ἄρτων ἐπιπλάσθαι – *да не пије воду из свог пехара и да потајно тући хлеб* *једе*, *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. A. Van Dieten, Berolini–Novi Eboraci 1975, 531.85–86; за превод на српски заслужне Нинославе Радошевић, в. *VIIIИИ*, IV, Београд 1971, 165; или је то била нека племенита Бугарка са двора бугарског цара Калојана, на којем се српски велики жупан обрео током свог краткотрајног изгнанства 1202/1203, И. Павловић, *нав. место*; Б. Миљковић, *нав. дело*, 267. У сваком случају, временски период дужи од једне деценије која дели два позната Стефанова брака, искључује могућност да су они били једини, односно може се са сигурношћу тврдити да је Немањин млађи син имао најмање три супруге.

⁴ Посредник у склапању брака могао је бити невестин рођак и дубровачки кнез Жан Дандоло, који је дуже од две деценије (1214–1235) био на челу дубровачке општине и са којим је велики жупан Стефан пре 1217. закључио уговор о пријатељству и трговини, уп. Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, Београд–Краљево 2017, 108; И. Равић, *Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима*, *ССА* 12 (2013) 17.

⁵ Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, *Годишњица НЧ* 3 (1879) 362–366.

Сл. 1 – Опело краљице Ане, Сопоћани, око 1265.

У првој зони на северном зиду сопоћанске унутрашње припрате, лево од врата која воде у параклис Светог Стефана, изнад саркофага прве српске краљице династије Немањића, стоји фреска која приказује њено опело (сл. 1). Да је реч о опелу у цркви сведочи фигура архијереја са кадионицом у десној руци, као и архитектонска кулиса иза ожалашћеног скупа која симболише унутрашњост цркве са три полукружне апсиде. Од личности које су присуствовале овом догађају, без икакве сумње, препознају се Анин син, краљ Стефан Урош I и његови синови, а Анини унучи, Драгутин и Милутин.⁶ Сам краљ Урош заузима средишње место у

⁶ У овоме су сагласни сви досадашњи истраживачи који су се посебно бавили овом композицијом, N. L. Okunev, *Составъ росписи храма въ Сопочанахъ*, *Byzantinoslavica* 1 (1929) 130; V. R. Petković, *La mort de la reine Anne à Sopoćani*, *L'art byzantine chez les Slaves* 1/2, Paris 1930, 217–221; П. Ј. Поповић, *Смрт мајке краља Уроша I – фреска у манастиру Сопоћанима*, *Старинар* 5 (1930) 30–36; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 24–25; M. A. Purković, *Two Notes on Mediæval Serbian History*,

композицији, иза мајчиног одра, предводећи своју ожалошћену породицу и властелу. У пуном је владарском орнату,⁷ с ореолом око главе,⁸ одевен у дивитисион светле боје.⁹ С краљеве леве стране насликани су његови синови, а иза њихова мајка, краљица Јелена, са готово истоветном отвореном круном на глави какву носи и на наспрамном, јужном зиду

The Slavonic and East European Review 29 (1951) 545–547; D. Winfield, *Four Historical Compositions from the Medieval Kingdom of Serbia*, *Byzantinoslavica* 19/2 (1958) 265–270, 275–278; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 22–24; исти, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* (III), ЗРВИ II (1968) 104–106; Ch. Walter, *Art and ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 142–143; Р. Николић, *Прилози проучавању иконографије и стилских особености старог српског сликарства*, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије 16 (Београд 1985) 43–45; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 78.

⁷ Инсигније истоветне ромејским автократорима на српски двор уводи Урошев најстарији брат, Стефан Радослав (1227–1233), судећи по његовим представама на најстаријем познатом српском новцу, који је кован за његове владавине, Б. Миљковић, *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 133.

⁸ Нимбове још имају Христос и Богородица са леве стране Аниног одра, као и анђео који у покривеним рукама држи душу покојнице, представљену у виду повијеног одојчета, насликан иза одра, са Урошеве десне стране.

⁹ Изгледа да су, са знацима владарског достојанства, на српски двор уведени и други обичаји по угледу на цариградски дворски протокол, како је то давно примећено, С. Радојчић, *нав. место*. Византијски извори из треће четвртине XIV столећа бележе да је ромејски автократор у жалости носно светлу, односно белу одећу, док ова сопоћанска фреска сведочи да је реч о најмање стотину година старијој пракси. Андроник III се, због жалости за Андроником II, оденуо у светлу одећу коју је носио од дедине смрти 13. фебруара 1332. до рођења свог сина Јована V, 18. јуна исте године, у Дидимотици, *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, I, ed. L. Schopeni, Bonnae 1829, 482.1–6. Јован VI Кантакузин је сутрадан по свом проглашењу за василевса, 26. октобра 1341. у Дидимотици, у знак жалости за својим блиским пријатељем, покојним автократором Андроником III, обукао белу одећу и носио је све до уласка у Цариград пет и по година касније, фебруара 1347, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, II, ed. L. Schopeni, Bonnae 1831, 167.6–12; *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, II, ed. L. Schopeni, Bonnae 1830, 612.5–11. Псеудо-Кодин је још прецизнији када бележи да автократор у жалости за својим најближима, оцем, мајком, супругом, сином или унуком, по обичају одева белу одећу и носи је колико сам жели, затим облачи жуте хаљине без украса, потом одећу исте боје са украсима и напослетку светлу одећу до краја жалости; у случају смрти стрица, очеве сестре, брата, синовце или синовца, автократор одева најпре жуту одећу без украса, а потом хаљине исте боје са украсима, cf. *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, edd. R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov, Birmingham 2013, 172.22–174.3, 262.1–264.6. Слични обичаји су неговани и на двору у Трапезунту. Нешто млађи Михаило Панарет бележи да је у среду 30. јуна 1361. василевс Алексије III Комнин обукао белу одећу у жалости због смрти свог великог дукса, Никите Схолариса, Ὁ Λαμψίδου, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, Αθήναι 1958, 73.20–23.

припрате.¹⁰ Опело, вероватно на краљевом двору у Брњацима, служио је локални рашки епископ, насликан уз одар краљице мајке, подно њених ногу.¹¹ Десно од владарске породице и служећег архијереја представљени су дворјани и властела српског краља.¹²

Загонетна представа одрасле женске особе која клечи испред одра краљице мајке и целива леву руку покојнице изазивала је највише недоумица у науци. Одевена је истоветно као и почивша краљица Ана, с том разликом што покојница на глави има венац, који је добила више од четрдесет година раније, приликом удаје и крунисања.¹³ Овако истакнуто место у првом плану композиције, свакако по жељи наручиоца, краља

¹⁰ Дуго је у науци важило мишљење, почевши од угледног Владимира Петковића, да је реч о њеној кћери – брњџџџ, брњ(та)џџ, како је називана у познијим *Лозама Немањића*. Њено право име остаће непознаница, а запамћена је по месту очеве двора, у *Брњацима*, који изгледа никада није напустила; о Урошевом двору, в. Б. Миљковић, *Pristina – Reale sedia*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, Бања Лука 2015, 307–309. У познијој ликовној традицији, почевши од времена краља Милутина и касније, ова Урошева кћи сликана је са отвореном круном на глави, у оквиру поменутих представа породичног стабла Немањића, у Пећи је њено име истрвено, али је засигурно насликана с леве стране свог старијег брата Драгутина. Међутим, на сопоћанској фресци једина особа која је могла бити насликана са оваквом круном јесте Урошева супруга, српска краљица Јелена.

¹¹ Захваљујући пљеваљском *Синодику православаља*, позната су имена шесторице рашких епископа из XIII столећа, М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 139; на сопоћанској фресци су могли бити насликани епископи Козма или Герасим.

У литератури се најчешће помишљало да је представљени архијереј, српски архиепископ и краљев старији брат, Сава II. Ипак, може се тврдити да су од средине XIII века, тачније од живописа у пећким Апостолима, поглавари Српске цркве искључиво сликани у *полиставриону* и касније у *сакосу*, а не у једноставном, белом фелону, какав носи архијереј на фресци у Сопоћанима, Р. Николић, *нав. место*; Д. Војводић, *Путеви и фазе уобличавања средњовековне иконографије светој Саве Српског*, Ниш и Византија XIII, Ниш 2015, 61–62.

¹² Портретске одлике неких од овде насликаних ликова навели су поједине истраживаче да међу њима препознају одређене личности познате српској историји. Тако је још заслужни Владимир Петковић у властелину који белом марамицом отире сузе са свог лица препознао бившег краља, Владислава. Будући да рођење двојице браће дели временски период од двадесетак година, овај угледник рије косе без седих власи, које су приметне на Урошевом портрету, не може бити краљев старији брат. Такође је немогуће потврдити претпоставку угледног научника да су поред насликани синови екс краља и његова и краљева браћа од стрица Вукана.

¹³ За изглед владарског венца првог српског краља из лозе Немањића, в. његов портрет на северном зиду старе милешевске припрате, С. Радојчић, *нав. дело*, Београд 1997², 20; од краљичиног венца са сопоћанске фреске разликује се само у чеоном делу.

Уроша, једино је могла добити његова сестра, и то вероватно старија, тј. прворођено дете из Стефановог трећег брака – са Аном Дандоло.¹⁴

Да је краљ Урош имао сестру на посредан начин сведоче и писани историјски извори. Реч је о двама повељама угарских краљева, Беле IV од 9. априла 1269. и његовог сина Стефана V, издате 17. јула 1270,¹⁵ из којих се сазнаје да су после неславно завршеног упада српске војске у Мачву, крајем зиме и на почетку пролећа 1268, међу заробљеницима угарског властелина Михаила Чаке били зет краља Уроша (*videlicet generum eiusdem Wros*) и син његовог ризничара. Оружје ове двојице српских велможа предато је угарском краљу, договорен је откуп у износу од осам стотина марака, а у исто време је угарски великаш дошао у посед скупоценог крста који је садржао делове дрвета Часног крста Господњег. Мере овог раскошно украшеног крста, опточеног златом и драгим камењем, чија је вредност процењена на петсто марака, износиле су педаљ и по у дужину и педаљ у ширину.¹⁶ Ови подаци упућују на још

¹⁴ Иако је још заслужни архитекта Петар Поповић, међу првим истраживачима који су се бавили овом композицијом, проницљиво закључио да је реч о кћери преминуле, ова претпоставка није наишла на већи одјек у науци. Вероватно због тога што ју је овај аутор погрешно поистоветио са Анином унуком, а Урошевом кћерком, *Брњачом*, в. нап. 6. и 10. Ова омашка је навела позније истраживаче, све до новијих радова, да у овом лику препознају поменуто Урошеву кћи.

Хипотезу Владимира Петковића да је реч о тадашњој српској краљици Јелени, насликаној без круне, треба засигурно одбацити. Такође се не може прихватити претпоставка да је овде насликана Урошева кћи јер је она била млађа од прворођеног Урошевог детета и престолонаследника Драгутина, о чијем рођењу пише Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 8–13.

¹⁵ *Codex diplomaticus Hungariae*, IV/3, ed. G. Fejér, Budaе 1829, 490–493; V/1, 24–26; С. Станојевић, *Да ли је краљ Урош 1268 год. био заробљен од Мађара?*, Глас СКА 164 (1935) 199–206; М. Ј. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1 (1948) 30–36.

¹⁶ Поређења ради, може се навести Часни крст који је краљица Јелена поклонила мужевљевој задужбини Свете Тројице у Сопоћанима, крајем седме или у првој половини осме деценије XIII столећа. Из натписа који је био урезан у златну оплату крста сазнаје се да је садржавао пет делића Часног дрвета крста Христовог и био украшен са четири драга камена. Овај натпис је нарочито занимљив јер доноси и цену израде овог реликвијара. Према краљичиним речима, делови Часног дрвета су купљени за две хиљаде перпера, а трећа хиљада је дата за драгуље и злато, F. X. de Pejacsevich, *Historia Serviae seu colloquia XIII. de Statu regni, et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV.*, Colocae 1799, 215–216; *Monumenta Serbica spectantia historiam Serviae Bosnae Ragusii*, ed. F. Miklosich, Graz 1964², 70, n° 67; димензије овог крста нису познате, али се из самог натписа сазнаје да је пет комада Часног дрвета било двоструко вредније од четири драгуља и злата употребљеног за украшавање крста. Уколико се наведени износи упореде са тежином сребрних динара које је нешто касније, као краљ, ковао Урошев старији син Драгутин, В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 27–28, 72,

један древни ромејски обичај који је усвојен на српском двору. Димензије крста, приближно 30 са 20 сантиметара, јасно указују да није реч о предмету приватне побожности, односно обичном напрсном крсту, већ о реликвији која је као *знак победе* још од времена цара Константина VII Порфирогенита (913-959) ношена у војне походе.¹⁷

да се закључити да је пет честица Часног дрвета вредело као педесет килограма сребра, а драго камење и злато упола мање – реликвија је скупа вредела 75 килограма сребра. Опис и процењена вредност крста који је допао угарских руку казују да је ова реликвија била богатије украшена од краљичиног поклона за Сопоћане. О томе посредно сведочи множина (*preciosis gemmis et lapidibus mirabiliter*) употребљена за драгуље који се не пребројавају, а будући да златна оплата крста чини тек два одсто (*formatam in auro decem marcis*) укупне вредности реликвије, може се закључити да је крст, украшен бројним драгим камењем, садржавао и далеко већи комад Христовог крста као свој највреднији део. Пет стотина *угарских марака* износило је нешто више од 120 килограма сребра, док је за зета краљевог и сина његовог казнаца требало исплатити откупнину у вредности од безмало 200 килограма сребра, за тежину *угарске марке*, уп. М. Влајинац, *Речник наших старих мера*, III, Београд 1968, 564–565. За ова два скупочена крста, в. такође Д. Поповић, *Ризница спасења*, Београд–Нови Сад 2018, 115–132.

¹⁷ Обичај ношења делова Часног крста у рат заправо је далеко старији и сеже у крај VI столећа – као најстарији познати пример може се навести полазак Маврикија у рат против Авара 592, када је високо уздигнут на златном коњу део крста Христовог ношен испред василевса, cf. *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. C. De Boor, P. Wirth, Stutgardiae 1972, 220.1–3. По речима цара-писца из X столећа, у строго одређеној формацији током марша, Часни крст је у ставротечи око врата носио *кувикуларије*, који је ишао испред владара, док је пред њима, окружен царским официрима, наступао *συνφορος* носећи велики златни крст украшен драгим камењем, cf. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. F. Haldon, Wien 1990, 124; ношени су у војне походе и када их владар није предводио, као што се сазнаје из говора који је Константин VII одржао својим трупама 958. и затим их послао на источну границу у борбу против хамданидских господара Алепа и Мосула, cf. R. Vári, *Zum historischen Exzerptenwerke des Constantinos Porphyrogenetos*, BZ 17 (1908) 83. Један овакав *комплет* из готово истог времена чува се у ризници Велике лавре Светог Атанасија Атонског – раскошно украшени ставротекатриптих са Часним дрветом Христовог крста, дуга 49 и широка 28 сантиметара, и велики крст димензија 102×73 цм, који се приписују Нићифору II Фоки (963–969), А. Grabar, *La précieuse croix de la Lavra Saint-Athanase au Mont-Athos*, CA 19 (1969) 99–125. О употреби у војне *сврхе* сведоче јампски епиграми исписани на најпознатијим сачуваним ставротекима X–XI столећа, попут оних из катедрале Лимбурга на Лану и Светог Фрање у Кортони или са Часног крста који се некада чувао у Мастрихту, а данас је у римској Базилици Светог Петра – у свима се помињу победе над варварима, А. Frolow, *La relique de la Vraie Croix*, Paris 1961, 79–80, 231–237, 239–241, n°s 134, 135, 146; неки од ових натписа су укључени и у антологије ромејске поезије. Ставротеке су поред Часног крста могле садржати и друге реликвије, а нису увек обезбеђивале успех на бојном пољу, па су понекад са осталим ратним пленом завршавале у рукама непријатеља, као што се то догодило у фригијским кланцима код Мириокефалона 17. септембра 1176. или у клисурама планине Балкан, где је 1190/1191. војска Исака II Анђела претрпела тежак пораз од Бугара, Σ. Π. Λάμπρος, *Ἡ Μαρκεσιανὸς κἀδιζ 524*, Νέος Ἑλληνομνημιων 8 (Ἀθήνησιν 1911) 51, бр. 92; *Georgii Acropolitae*

Урошев зет који је допао угарског ропства у жељи да одбрани једно од знамења свог краља, Часни крст, свакако није био један од арбанаških господара из претходног периода – они нису били поданици српског краља.¹⁸ Омишки кнез Ђуро Качић, зет Урошевог старијег брата Владислава, иако супруг краљеве синовике, лично није узео учешћа у Урошевом нападу на Дубровник почетком друге половине XIII столећа,¹⁹ па је мало вероватно да је за рачун српског краља војевао у Мачви. С друге стране, једина кћи краља Уроша, *Брњача*, никада се није удавала, судећи по томе што се налази на свакој од очуваних *Лоза Немањића* до Дечана, а у науци је с правом давно установљено да одиве на њима нису представљане.²⁰ Једино је то могао бити супруг његове, именом непознате, сестре.

Придржавајући се уобичајеног времена настанка најстаријег сопоћанског зидног сликарства, између 1263. и 1268,²¹ може се тврдити да је краљица мајка Ана преминула на почетку седме деценије XIII века и да није умрла као монахиња, како се назива у више од два столећа млађем тексту Поменика манастира Сопоћана.²²

---

opera, I, edd. A. Heisenberg, P. Wirth, Stutgardiae 1978, 19.21–20.7; *Manuelis Philae carmina*, I, ed. E. Miller, Parisiis 1855, 355, n° 185. Слична пракса се среће и код народа под непосредним утицајем Византије, па је тако владимирски велики кнез Андреј Богољупски 1164. у свој обрачун са Бугарима на Волги носио комад Часног крста, док се у натпису са напрсног крста бугарског цара Георгија I (1280–1292) или Георгија II Тертера (1322/1323), данас у Ватопеду, такође прети *варварским пуковима*, A. Frolov, *op. cit.*, 338, 451, n° 353, 582; idem, *Une inscription bulgare inédite*, *Revue des études slaves* 21 (1944) 97–111.

¹⁸ У *Арвану* је крајем седме деценије XIII столећа признавана врховна власт ромејског василевса Михаила VIII Палеолога (1259–1282). Ваља подсетити да је разлика између најстаријег и најмлађег детета Стефана Првовенчаног, тачније између старије кћерке и потоњег краља Уроша, износила најмање четврт столећа. Први супруг Урошеве старије сестре незнаног имена, паниперсеваст Димитрије, син Прогонов, у време Урошевог похода на Мачву није био међу живима већ више од пола столећа, а вероватно је покојни био и њен други муж, севаст Григорије Камонас, који се у историјским изворима помиње уочи склапања њиховог брака 1216, Б. Миљковић, *Сава*, 267–268; једино познато дете ове ћерке Првовенчаног, јесте његова унука удата за арбанашког господара којег Акрополит назива Γουλάμιος и који се у историјским изворима први и једини пут помиње код наведеног писца у зиму 1252/1253, када је са својим четама пришао никејском владару Јовану III Ватацу, улогореном код Острова, *Натписи историјске садржине*, 84–85; у наредних петнаестак година арбанашка племена су мењала своје врховне господаре у сукобима између Никеје, касније Цариграда, и Епира. Треба напоменути да је поменута нећака, по свему судећи, била старија од свог најмлађег ујака, краља Уроша.

¹⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 193–194, бр. 53.

²⁰ М. А. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, II, 30–31.

²¹ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991², 23–25.

²² А. Гилффердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 140.

Сл. 2 – Опело моравичког епископа Меркурија, Ариље, 1295/1296.

На зиду сликана опела недавно преминулих савременика представљају једну од особености српске уметности средњег века, а најстарије очувано и најрепрезентативније, ако не и прво у својој врсти, јесте оно на поменутој фресци из Сопоћана, која је као и целокупан првобитни живопис у храму настао по жељи краља Уроша I. Опела су сликана изнад гробова покојника, а изузев сопоћанског примера, где је представљена молитва за покој душе старе краљице, на свим млађим примерима су молитвена опраштања од духовних лица – архијереја и угледних монаха. Ове личности су најчешће преминуле у току изградње, пре осликавања храмова у којима су сахрањене и имале су значајно место у животу ктитора или самог манастира, односно архијерејског седишта у којем су почивале, а њихова гробна обележја су настајала истовремено са градњом цркве или су накнадно извођена и украшавана. Неке од њих

су убрзо по смрти биле поштоване као светитељи, што се да видети из натписа над зидном сликом опела моравичког епископа Меркурија из 1295/1296, у првој зони на северном зиду унутрашње припрате у Ариљу – [...] с(вє)таго мєркѹриѣ ѣп(н)с(ко)па [мо]равнѣскога.²³ О угледу преминулог архипастира додатно сведочи сама фреска, на којој су насликана најмање тројица епископа који врше заупокојену службу (сл. 2). Аркосолијум у јужном параклису (Њаконикону) Грачанице украшен је фреском насталом између 1321. и 1346, на којој је представљено опело липљанског епископа Теодора – всеосвещены непископъ липнаньски ѿеодоръ прѣстави с(є).²⁴ За разлику од претходно наведених, у извесној мери хијератичних композиција, неке појединости на овој фресци привлаче пажњу својим *реализмом* – горуће воштанице на чирацима око одра епископа и у рукама служећег јеромонаха и мирских свештеника-појаца, који на главама носе нарочите капе, јединственог купастог облика,²⁵ као и млади помоћник који испред *хора* држи отворени *требник* (сл. 3). Истовремено са настанком фреске, по ивици аркосолија са његове чеоне стране, у два реда црним словима на белој позадини исписани су, данас готово ишчилели, стихови Јована из Дамаска, који се поју на опелу – [рыдаю и платю се ѣгда помнш(ь)ляю с[ь]мрть и видѣхъ въ гробѣхъ лежешоу юже по образу б(о)жню] създаюу нашу кра[со]тоу бє[з]ъ образа и бєзъ слабы не нмоуше видѣнїе ѿ чюдєсы что нже ѿ насъ бывшомоу таннствоу како] прѣдахом(ь) се тлѣнню [како припрегомь се сьмртьи въ] нс[тн]ноу б(о)жнєм[ь] по[в]єленїем[ь] како ж[є] пишеть по]д[аю]щ[ємоу] прѣст[ав]л[єн]ным[ь] [по]кон.²⁶ Текстови молитви и псалама појани приликом заупокојених

²³ Овај натпис је једино сведочанство о постојању локалног култа овог архијереја, в. Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 64–65; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 33–34, 148–150.

²⁴ Првобитно је ово гробно место себи наменио липљански епископ Игњатије, који се старао око градње и украшавања Грачанице по жељи краља Милутина. Није познато због чега овај архијереј није сахрањен на том месту, Б. Тодић, *Грачаница*, Београд–Приштина 1988, 59, 70–71, 76–77, 88, 109, 165–170. Доњу временску границу упокојења епископа Теодора представља довршетак радова на живописању храма пред крај живота ктитора, краља Милутина, крајем лета или на самом почетку јесени 1321, док је горња граница рано пролеће 1346. и уздицање липљанске епископије у ранг митрополије.

²⁵ *Хоровођа* је насликан са зеленом капом на глави, док остала тројица носе беле капе, cf. N. K. Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Leiden 1986, 74; јереји са епитрахилима и сличним белим капама у облику зарубљене купе или ваљкастог облика срећу се још на минијатурама *Томићевог псалтира*, који се датира у почетак седме деценије XIV столећа – илустрације 134. псалма (226) и Акатиста Богородице, II. и 13. кондак (293², 296), А. Джурова, *Томичов псалтир*, I, Софија 1990, 108, 117–118, бр. 58, 101, 105.

²⁶ J. Goar, *Εὐχολόγιον sive rituale Græcorum*, Venetiis 1730², 463–464; текст је сравњен према савременом пентикостару *убоzog Пајка* (215²) из хиландарске збирке, уп. Д. Богдановић,

Сл. 3 – Опело липљанског епископа Теодора, Грачаница, 1321–1346.

служби пратили су и друге представе опела, попут оне изнад гроба првог српског патријарха Јоаникија, у југозападном углу Цркве Светих апостола у Пећи.²⁷ На овој фресци, насталој највероватније убрзо по

Каталог ћириличких рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 121, бр. 265; в. такође, П. Мијовић, *Прилози проучавању Грачанице*, ЗНМ 9/10 (Београд 1979) 326–333.

²⁷ Непун век по изградњи и осликавању, средишња црква у комплексу Пећке патријаршије доживела је највећу обнову. Том приликом је повећана висина кровова над певницама и пастофоријама и порушен је преградни зид између првобитне припрате и наоса цркве, од којег је остао само ојачавајући лук који подупиरे дугачки преломљени свод новонасталог западног травеја храма. У исто време је израђен нови мермерни под са розетом у поткуполном простору и певницама, који је, као и престо поглавара Српске цркве на северозападном углу јужне певнице, израђен од црвене брече и камена жућкасте боје којим су зидани и суседни Дечани. Нови живопис је украсио певнице и дозидани лук, а радовима је, вероватно окончаним с јесени 1345, уочи проглашења патријаршије руководио архиепископ Јоаникије II, в. В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 178–180, 204–205, 210–223 (недавно је изнето мишљење да је живопис у певницама млађег датума, настао око 1380, Д. Војводић, *Доба зрелог средње*

Сл. 4 – Опело првог српског патријарха Јоаникија, Свети апостоли у Пећи, 1354.

века (1322–1455), Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији, Београд 2017, 268). Овај поглавар Српске цркве је своје седиште украсио и иконама, златним и сребрним богослужбеним сасудима с бисерјем и драгим камењем, као и сребрним кандилима, о чему сведочи један од Данилових настављача, уп. Архиепископ Данило и др., *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 378, и самим тим стекао право да буде сахрањен иза црквеног ктитора Арсенија и његовог наследника на архиепископском трону, Саве II, уз јужни зид Цркве Светих апостола. Настанак култа овог најмлађег светитеља не може се пратити на основу писаних извора, али се зато као Свети Јоаникије јавља од 1565. у живопису обновљене Пећке патријаршије, С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 162; ипак, његово поштовање као светитеља било је локалног карактера све до савременог доба, Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 111.

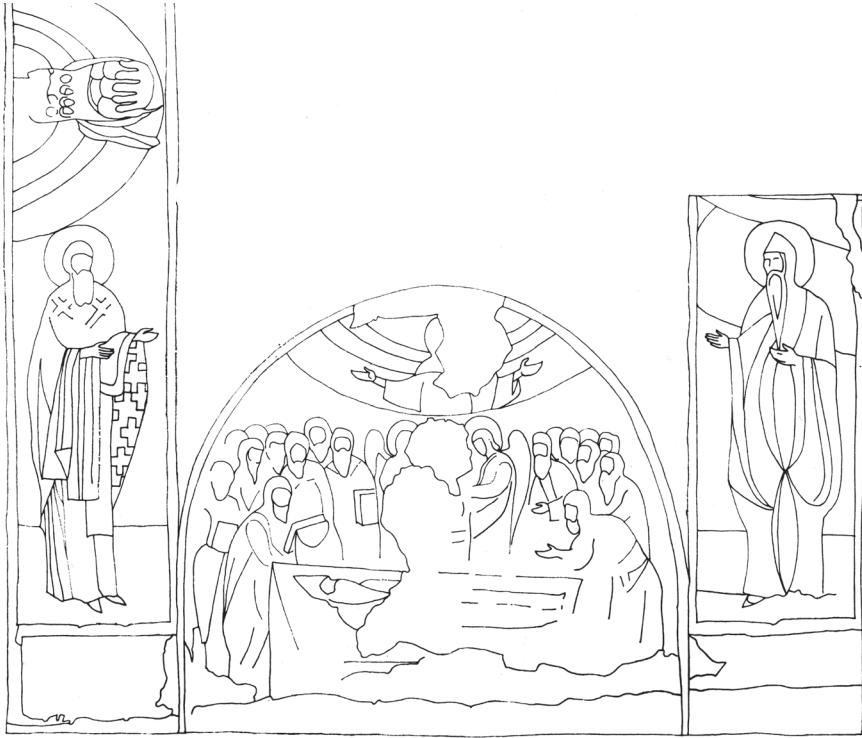
упокојењу првог српског патријарха 3. септембра 1354,²⁸ један од двојице митрополита који служе насликан је са развијеним свитком на којем је текст – [в]ъ нм[е] ω(тѣ)ца н с(ы)н[а н светога доуха],²⁹ док је један од помоћника који саслужује насликан у врху групе људи с тонзурама, који представљају клир, између двојице архијереја, са отвореном књигом и исписаним почетним текстом 118. псалма блажени не(порочнии въ поутѣ ходещиен въ законѣ господни) на њој.³⁰ Опелу су присуствовале још две одвојено насликане групе људи. Прву, одмах иза леђа другог митрополита насликаног иза одра покојника, по средини замишљеног простора, према карактеристичним капама чине појци, а десно од њих је група мирјана, испред којих је у првом плану представљен један монах. Ту је и један готово *жанр-детал* – иза скупине мирјана је, леђима окренут њима, насликан млади служитељ који разгорева жар у кадионици (сл. 4). Многољудна композиција је смештена испред комплекса црвено обојене Пећке патријаршије са три куполе и звоником, лево од ње је насликан део манастирских зидина, а тужни скуп са небеса благосиља Христос, којем се клањају Богородица и Свети Јован Претеча, представљени у попрсју.³¹ Најмлађа и најтеже оштећена представа из ове скупине јесте опело непознатог студеничког монаха у накнадно дозиданом аркосолију, уз северни зид припрате краља Радослава у Студеници. Иза одра са телом покојника насликано је студеничко братство које одаје последњу пошту преминулом, анђели који прихватају његову душу и Христос који обема рукама благосиља из сегмента неба, док су у потрбушју лука са стране насликани свети посредници у спасењу душе упокојеног монаха, свети Симеон и Сава, а у врху лука је рука Господња са душама праведних. Са чеоне стране лука био је исписан натпис који је откривао идентитет покојника, али је

²⁸ Напрасно се разболевши у Жичи, где је дошао на позив цара Душана, Јоаникије је са пратњом кренуо назад у Пећ. Преминуо је на повратку, у Полумиру, надомак Студенице, Данило, *Животи*, 379.

²⁹ Првобитно гробно обележје је била равна плоча, тако да данашњи саркофаг закрива доњи део фреске. Њен горњи полукружни завршетак опонаша облик зиданог аркосолијума, какав је био изведен изнад суседног саркофага трећег српског архиепископа, Д. Поповић, *Надгробни споменик архиепископа Саве II из цркве св. Апостола у Пећкој патријаршији*, ЗЛУ 21 (1985) 71–88.

³⁰ J. Goar, *Εὐχολόγιον*, 451; у најбогатије илустрованом српском псалтиру који се данас чува у Минхену, уз почетак овог псалма на листу 153 насликана је минијатура са приказима смрти праведника и грешника.

³¹ Ликови Сина и Мајке су изгубљени у преправкама из времена патријарха Пајсеја 1633/1634, када је ова композиција означена као ѝспенне с(вѣ)тѣмѣ ѿоннкне: ѣ : патрїархъ., В. Ј. Бурић, *Историјске композиције* (III), 106–107.

Сл. 5 – Опело студеничког монаха, Богородичина црква у Студеници, XIV век

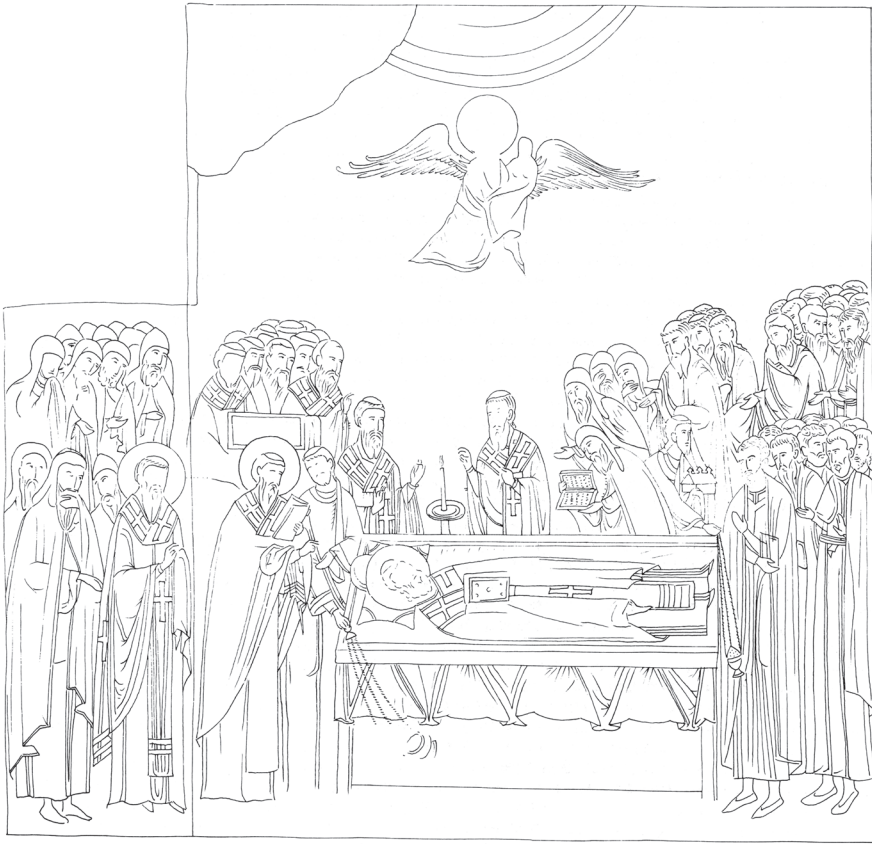
од првобитног текста, исписаног у једном реду, данас очуван само његов почетак и крај (сл. 5). На основу аналогија са представама Светог Симеона и Саве у два аркосолија у Хиландару,³² као и појаве руке Господње, сликани украс студеничког аркосолија може се датирати у другу половину XIV столећа.³³

Представе опела се јављају и касније. Својом величином, којом се приближава најстаријој и најрепрезентативнијој у Сопоћанима, пажњу привлачи фреска заупокојене службе над гробом митрополита Дионисија у југозападном углу грачаничке припрате.³⁴ Оштећени натпис у два реда, који напола дели сегмент неба ка коме анђео носи душу покојника,

³² V. J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Beograd 1964, 93–95.

³³ Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 46–47.

³⁴ За гробно место овог грачаничког архијереја, в. С. Ђурчић, *Грачаница*, Београд–Приштина 1988, 55.

Сл. 6 – Опело митрополита Дионисија, Грачаница, 1570.

објашњава композицију и сведочи да се речени митрополит упокојио месеца новембра пети дан 1569 – ... митрополита грачаница квр(ь) дїоннса [... мѣсеца] но(в)є[мрѣ] ї д(ь)нь вь лет(о) · зон · вѣчнаа емѣ паметь. У чело одра са Дионисијевим телом посебно је, између насликаних архијереја, истакнут полиставрионом и натписом – прѣвос(вє)щенїи патрїар(ь)хъ квр(ь) мак(а)рїе који служи. Са ореолом око главе је, осим патријарха, насликан преминули Дионисије и наручилац овог живописа у припрати, довршеног 12. септембра 1570, Макаријев синовац и херцеговачки митрополит Антоније, који окружен са две групе грачаничких монаха није насликан као остали део композиције на јужној страни широког југозападног ступца, већ је представљен на суседној зидној испуни северне интерколумније јужне бифоре са западне фасаде грачаничког нартекса, одмах испод ктиторског

натписа који сведочи о завршетку сликарских радова.³⁵ Иза одра су, око чирака с горућом воштаницом, насликана два архијереја који обема рукама дају такт појцима, један монах са отвореним *требником* на чијим странама је исписан текст прве статије *непорочних* – бл(а)женн непорочнн въ пѣть ходещен въ законѣ г(оспод)ны [бл(а)]женн испнтающен св[є]денїа њго, два ђакона са кадионицама, од којих десни у левој руци држи и кивот-дарохранилницу у облику цркве са три куполе,³⁶ док је у првом плану, подно ногу упокојеног, насликана група мирјана (сл. 6). У другом плану су представљене групе архијереја на левој страни, а на десној групе монаха, свештеника и световњака.³⁷ У наредном периоду, на територији обновљене Пећке патријаршије под Турцима, слике опела се јављају као украс гробова већ објављених светитеља, попут Јоаникија Девичког. Над гробом овог пустиножитеља, уз олтар невелике Цркве Ваведења Богородичиног у манастиру Девич, код Србице у Дреници, најпре је сазидан омањи параклис, који је потом, до 22. маја 1578, и осликан. На зиду уз овај с(вє)ты гробъ насликано је ѡспєнїє преподобног аскете.³⁸ Нешто сложенији је пример украса над гробом архиепископа Саве II у пећким Светим апостолима (сл. 7). Од првобитне конструкције из XIII столећа, над гробом трећег поглавара Српске цркве данас је очувано постоље саркофага од белог мермера и постамент за две колонете са њихова два капитела од истог материјала, уз пиластар лука који западни травеј цркве дели на два дела, као и део призидане архиволте изнад њих.³⁹ Оригинални

³⁵ Највеће преправке на отвореној припрати Грачанице призиданој 1382/1383, са слепом куполом и звоником какви се виде на познатом дрворезу из Октоиха, штампаног 1539. у овој митрополији, уп. Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958, 222–223, могу се приписати управо митрополиту Дионисију. Вероватно је тада уклоњен звоник и зазидани су сви пролази на припрати, осим главног улаза – средишњи пролаз на трифори западне фасаде и бочног улаза са севера, некадашњој западној интерколумнији источне бифоре на северној фасади. Новодобијене равне зидне површине у унутрашњости припрате, пола године након Дионисијеве смрти, фрескама је украсио херцеговачки митрополит Антоније.

³⁶ Уп. изглед кивота из Тројице Пљеваљске (1576), Папраће (1586) или Светог Ђорђа у Ораховици на Лиму (1620), Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, 84, 95–96, 117, 121, 123–124, 127–129.

³⁷ Б. Тодић, *Грачаница*, 248–249, 253–254, 258.

³⁸ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 251; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 225, бр. 736; VI (Ср. Карловци 1926), 82, бр. 9915; о поштовању овог пустиножитеља, в. Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 607–622; фреска је настала око 140 година по упокојењу овог анахорете.

³⁹ Д. Поповић, *Надгробни споменик*, 74–82.

Сл. 7 – Опело српског архиепископа Саве II, Свети апостоли у Пећи, 1633/1634.

саркофаг је замењен нешто мањим, новим, израђеним од црвене брече,⁴⁰ од којег је данас сачуван само поклопац украшен рељефом, чије одлике подсећају на рад хиландарских *мраморника* који су сазидали католикон краља Милутина, па се и нови саркофаг Саве II може датирати у почетак друге деценије XIV столећа.⁴¹ Најмлађи сликани украс испод архиволте – *хспенне · ѿ · с(в)етњи сава*, јесте фреска изведена 1633/1634. по жељи патријарха Пајсеја, али несумњиво опонаша претходну зидну слику на том месту. Наиме, овде служи *прешвещени сава*, у коме најпре треба препознати

⁴⁰ Исти камен је у Пећкој патријаршији употребљен за израду још два саркофага, српских архиепископа Никодима и Данила II, уп. Д. Филиповић, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви св. Димитрија у Патријаршији*, ЗЛУ 19 (1983) 75–93; Д. Поповић, *Гроб архиепископа Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 329–342.

⁴¹ За поменути аналогију в. В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 115–120; о времену градње хиландарске главне цркве, Б. Тодић, *Време изградње католикона и ексонартекса манастира Хиландара*, ХЗ 14 (2017) 147–155.

трећег поглавара тог имена на челу Српске архиепископије и у године око 1310. датирати обнову гроба његовог светог имењака.⁴² Да ли је поновно украшавање,⁴³ четрдесетак година по смрти Саве II, можда уследило по отварању гроба и објављивању нетљености његових моштију може се само нагађати, јер о томе нема података у историјским изворима.⁴⁴ Ваља приметити да последња два примера не приказују *реалне*, скорашње догађаје, већ временски удаљене, који их приближавају приказима опела из састава посебних циклуса који илуструју житија најпознатијих српских светих. Наручиоци и сликари ових најстаријих, крајње сведених циклуса приказивали су упокојење на два начина, сликајући сам час смрти као у циклусу Светог Симеона Немање на западном зиду сопоћанског јужног параклиса, око 1265,⁴⁵ где је представа означена као *смерть с(в)е(т)аго симеона*,

⁴² У прилог оваквом датирању иду још неке појединости са ове позне слике. Иза ожалашћеног скупа су насликане три спојене, црвено обојене куполне цркве, виђене са западне стране. Јасно видљиве вертикале које одвајају три грађевине, као и три засебна улаза, сведоче да је овде поновљен изглед Цркве Светих апостола са два бочна параклиса, какав је био од времена оснивања под архиепископом Арсенијем, око 1260, до велике градитељске обнове започете око 1320. и довршене градњом простране припрате са звоником под архиепископом Данилом II, М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, II, Београд 1995, 33–34. Други детаљ представља фигура владара с ореолом, подно ногу упокојеног поглавара Српске цркве. Са нимбом је, поред покојног Саве II и Саве III који *служи*, насликан само још владар чије се име на старијој фресци више није читало, па га ни Пајсејев сликар не доноси. Један наспрам другог, верски поглавар и државни господар праћен својом властелом, неодољиво подсећају на њихов распоред у доњем делу фреске Божићне химне, изнад улаза у јичку припрату, где су у првој половини друге деценије XIV столећа насликани управо Сава III и краљ Милутин, уп. М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 344.

⁴³ Има места претпоставци да је и првобитни сликани украс из осме деценије XIII столећа чинила фреска опела Саве II, по узору на деценију старији гроб његове маћехе у Сопоћанима.

⁴⁴ Сава II се по први пут јавља као светитељ у зидном сликарству Ариља из 1295/1296, у првој зони северног зида западног травеја ариљског наоса – *с(в)е(т)и сава архиепископ српски*, Д. Војводић, *Зидно сликарство*, 92.

⁴⁵ Као израз крајње скромности и одрицања од овоземаљског богатства, преподобни монаси се у часу смрти, још од представе Светог Јефрема Сирина у познатом Менологу Василија II (976–1025), сликају како леже на једноставној, грубој простирци, *Il Menologio di Basilio II*, II, Torino 1907, 354; као узор за представу Немањине смрти и насликану рогозину на којој лежи, могла је послужити фреска из северног параклиса Жиче, уништена током бомбардовања у Другом светском рату, на којој је представљена смрт Светог Саве Освећеног, наравно уколико ова фреска с почетка XIV столећа верно понавља, непуних сто година старију, зидну слику насталу, као и остале, по жељи Немањиног сина, првог српског архиепископа Саве, уп. В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* (I), ЗРВИ 8/2 (1964) 80, 89; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 287; оваква пракса је негована и касније, па

или нешто свечаније, у виду опела из циклуса Светог Арсенија, другог архиепископа српског, у северној капели (проскомидији) пећке Богородице Одигитрије, око 1335, где је сцена насловљена као $\chi(\varsigma)(\beta)\pi\epsilon\eta\eta\kappa\epsilon\ \varsigma(\kappa\epsilon)\tau(\alpha)\gamma\omicron$ $\alpha\rho\varsigma\eta\eta\eta\eta$.⁴⁶ У оба случаја, као и код претходно наведених примера, мимика и гестикулација учесника откривају емотивни набој ових представа – тугу због овоземаљског растанка.

За композициони архетип одређена је представа Успења Богородице.⁴⁷ Већ на најстаријим очуваним примерима, плочицама од слоноваче цариградских мајстора из X столећа, ове вишефигуралне представе су имале наглашено симетричну композицију, у чијем средишту је био одар са телом Богородице и стојећи Христос иза одра, са њеном душом у виду повијеног одојчета у свом наручју. Уз Христа је иза одра готово увек био јеванђелиста Јован, главе приклоњене Богомајци, док су главе и ореоли апостола и других учесника овог тужног скупа, са десне и леве стране одра, као и тела анђела који су слетали са неба да преузму душу преминуле, визуелно формирали дијагонале које су усмеравале поглед посматрача на средишњи део композиције.⁴⁸ Слични обрасци су се користили и код хоризонтално издужених композиција у зидном сликарству из овог периода, попут најстаријег примера из Ајвали килисе (913–920) у Кападокији.⁴⁹ Главне актере догађаја истицала је и сликана

на сличној простирци у самртном часу лежи и старац Јосиф, насликан скупа са анђелом који је дошао по његову душу – $\alpha\gamma(\epsilon)\lambda(\beta)\ \gamma(\omicron\sigma\pi\omicron\delta)\eta\eta(\eta)\ \beta\epsilon\zeta\eta\mu\lambda\alpha\epsilon\ \delta\omega\sigma\eta\ \iota\omicron\varsigma\eta\phi\varsigma\ \sigma\tau\alpha\rho\varsigma\ \mu\epsilon\tau\alpha\ \tau\eta\varsigma$ [сво], с почетка XVI века у аркосолију на источној страни јужног зида Цркве Успења Богородице у манастиру Крепичевцу недалеко од Бољевца, уп. Б. Кнежевић, *Аркосолију у Хиландару и у српским средњовековним манастирима*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 609.

⁴⁶ Б. Живковић, *Сопћани*, Београд 1984, 33; В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције* (III), 100.

⁴⁷ *Исто*, III–112; Ch. Walter, *Art and ritual*, 140–141.

⁴⁸ Реч је о деловима већих целина, диптиха и триптиха од слоноваче, данас расутих по бројним збиркама у свету, А. Goldschmidt, K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII Jahrhunderts*, II, Berlin 1934, n°s 1, 110–113, 174–181; K. Weitzmann, *Various Aspects of Byzantine Influence on the Latin Countries from the Sixth to the Twelfth Century*, DOP 20 (1966) 16; *The Glory of Byzantium*, New York 1997, 150, 154–155, n°s 95, 101.

⁴⁹ N. Thierry, M. Thierry, *Ayvali Kilise ou pigeonnier de Gülli Dere, église inédite de Cappadoce*, CA 15 (1965) 128–130; сцену прати натпис $\text{H METACTACIC TIC MHTPOC TOY KYPIOY} - \text{H KYMICIC}$, као и парафраза почетног стиха треће Соломонове премудрости $\text{ЧУХΕ ΔΙΚΕΟΝ ΕΝ ΧΙΡΙ ΚΥΡΙΟΥ}$, две групе од по шест апостола су само означене као Υ ΜΑΘΗΤΕ , док су именом међу њима издвојени ΙΟΑΝΝΙΣ и ΠΕΤΡΟΣ . Друга два примера Успења Богородичиног из исте области, Агач алти и Јиланли килисе, N. Thierry, M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*, Paris 1963, 79–80, 105–106, чије се фреске због своје рустичности не могу прецизније датирати (X–XI век), нису узети у обзир јер су њихови творци потпуно ван развојних токова савременог византијског живописа.

архитектура у позадини, па је тако средином века један цариградски уметник у Токали килисе (*Нова црква*) средишњу групу, коју чине Христос и на земљу слетели анђеолови који прихвата душу Богородице, нагласио са чеља насликаним забатом здања са акротеријом на врху, које надвишава бочно насликане грађевине и напола дели натпис Η ΚΥΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ Θ(Ε)ΟΤΟΚ[ΟΥ].⁵⁰ Исту улогу је сликана архитектура задржала и касније, као на примерима из наредног, XI столећа – у солунској Богородици *τὼν Χαλκέων* (око 1030) или на минијатури из рукописа бр. 587 у атонском Дионисијевом манастиру (1059).⁵¹ Кровни венци у ивирунском рукопису бр. 1 или архитрави ограђених галерија са јерусалимским женама у плачу на синајској икони, сликани у инверзној перспективи особеној за византијско схватање слике, такође су упућивали на главне актере у средишту представе.⁵² Обредни карактер композиције је наглашен кадионицом с којом је најчешће апостол Петар представљан при узглављу Богородичиног одра,⁵³ а додатно истакнут ликовима првих епископа хришћанске цркве, који су, према легенди, присуствовали упокојењу Мајке Божије,⁵⁴ као на једном од најстаријих

⁵⁰ A. Warton Epstein, *Tokali Kilise – tenth-century metropolitan art in Byzantine Cappadocia*, Washington 1986, 77; извесна асиметрија композиције је последица настојања овог престоничког сликара да сцену прилагоди зидним површинама које су му биле на располагању – источни зид овичен потковичасто завршеним нишама проскомидије и главне апсиде. Стога је Христос који седи на дуги у светлосној аури, окружен небеским силама, насликан нешто удесно од његовог лика у нижем регистру, да би се добило места за епизоду о једанаесторици апостола на облацима које предводи анђеолови у лету – ΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΕΡΧΟΜΕΝΥ [ΕΚ] ΝΕΦΕΛΟΝ, која се овде први пут јавља.

⁵¹ Од Успења Богородице у солунској цркви преостало је фрагмент са тројицом допојасних апостола у облацима и сликана архитектура, Δ. Ε. Εὐαγγελίδη, *Η Παναγία τὼν Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954, 60–61; *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, I, Ἀθήναι 1973, 445–446, бр. 272.

⁵² *Исцо*, II (1975) 295, бр. 6; Γ. Σωτηρίου, Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, II, Ἀθήναι 1958, 58–59.

⁵³ Изузеци су ретки – у Ајвали килисе је са кадионицом поред узглавља насликан патрон цркве, Јован Богослов, док је на плочици од стеатита из бечког Уметничко-историјског музеја то Петров брат, апостол Андреј, cf. N. Thierry, M. Thierry, *Ayvali Kilise*, loc. cit.; I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, 91–93.

⁵⁴ Према Εὐθουμακῆ ἱστορίᾳ, чији је један део пре 890. године придружен Другој хомилији на Успење Богородице Јована Дамаскина, њеној сахрани су присуствовали и апостол Тимотеј, први епископ Ефеса, Дионисије Ареопагит, Јеротеј Атински и Јаков, брат Господњи, први јерусалимски епископ, cf. S. Jean Damascène, *Homélie sur la Nativité et la Dormition*, Paris 1961, 172; M. Jugie, *La mort et l'assomption de la Sainte Vierge*, Città del Vaticano 1944, 159–167. О утицају списа Светог Јована Дамаскина на иконографију Успења сведочили су још средњовековни уметници сликајући Дамаскина уз ову представу, као у Бачкову, заједно са Козмом Творцем, крајем XII века, а овом темом се бавила и модерна наука, Е. Бакалова, *Бачковската костница*, Софија 1977, 81–88; S. Radojčić, *Die Reden des*

примера, средишњој плочи триптиха од слоноваче с краја X века.⁵⁵ Касније ће ови архијереји, отприлике у исто време када и на опелима савременика у српској уметности, у рукама држати отворене *требнике* са исписаним почетним речима 118. псалма – блаженн непороч(ь)нь, као у Леснову (1346/1347) или нешто касније – МАКАРНОΙ (ΟΙ) ΑΜΩΜΟΙ ΕΝ Ο(ΔΩ) у Светом Атанасију у Костуру (1383/1384), односно – МАКАРНОΙ (ΟΙ) ΑΜΟΜΝ 1389/1390. у Борју.⁵⁶

У често преписиваним литургијским хомилијама Григорија Богослова, поједине беседе, попут оне изговорене над гробом Василија Великог,

Johannes Damaskenos und die Koimesis-Fresken in den Kirchen des Königs Milutin, JÖB 22 (1973) 301–312 (= *Беседа Јована Дамаскина и фреске Успења Богородичиног у црквама краља Милутина*, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 181–193).

⁵⁵ Cf. K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, III, Washington 1972, 70–72, n° 29. Обредни карактер композиције је посебно наглашен на монументалној представи Успења у Сопоћанима, где главни мајстор кадионицу слика у руци епископа, изнад узглавља Богородице, док је апостол Петар у првом плану насликан са необично испруженом десном руком у заустављеном покрету, којој као да недостаје кадионица. Други архијереј је представљен погнут, као и апостоли Павле и Јован Богослов испред њега, иза Богородичиног одра, а у висини њених ногу, са ручном кадионицом (κατσίο) у десној руци, док трећи епископ у покривеним рукама држи књигу. Око Христа је насликано мноштво анђела који носе чираке са упаљеним воштаницама.

⁵⁶ С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 82; В. Ј. Ђурић, *Мали Град – Св. Атанасије у Костуру – Борје*, Зограф 6 (1975) 31–49. Основна иконографска студија о Успењу Богородичином је и даље, L. Wratislaw-Mitrovic, N. Okunev, *La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe*, Bsl 3/1 (1931) 134–174. У композиционом смислу Успење Богородичино можда најверније опонаша приказ опела цара Јована Асена, сина бугарског цара Јована Александра, са другог листа илустрованог превода *Хронике* Константина Манасије из 1344/1345, данас у ватиканској збирци (Cod. Vaticano Slavo 2). Покојника оплакују чланови бугарског владарског дома, који су, уз анђела насликаног десно од одра, обележени ореолима – родитељи, Јован Александар и његова прва супруга Теодора, поред узглавља младог цара, иза оца је један од покојникове старије браће, цар Михаило или Јован Срацимир, а поред мајке је њихова баба по оцу, монахиња Теофана. У првом плану је насликан, испред цара, бугарски патријарх Симеон са кадионицом у десној руци, а у позадини је представа бугарске престонице Трново са две куполне цркве, опасана зидинама. У горњем делу композиције је плава светлосна аура са мноштвом анђела, отвореним небеским вратима и руком Господњом у којој су душе праведника, ка којој анђеоло носи душу преминулог. Око ауре је опширан натпис који објашњава целу сцену, а изнад је цитат из Соломонових премудрости д(ж)ша праведных(ъ) въ рѣцѣ г(оспод)ни, уп. нап. 49. Епilog ове сцене се налази на полеђини истог листа, где је преминули млади цар насликан још два пута. На позадини коју чини рајско растиње представљен је прво испред Богородице на престолу који окружују два анђела, а затим испред праоца Аврама са душама праведних и праведним разбојником, И. Дуйчев, *Минијатурите на Манасиевата летопис*, Софија 1962. Ваља истаћи да је реч о јединственим представама у средњовековној бугарској уметности.

и слова посвећена светом Кипријану или Атанасију Александријском, ромејски минијатуристи су од XI stoleћа украшавали представама опела поменутих светитеља.⁵⁷ Наглашено централна и строго симетрична композиција или погнута фигура аутора (Григорија Богослова), насликаног иза одра у рукопису Јерусалимске патријаршије (cod. Taphou 14, fol. 114^r), попут Јована Богослова на представама Успења Богородице, јасно откривају надахнуће уметника.⁵⁸ Инверзно сликана архитектура, чираци са упаљеним воштаницама и два анђела који у лету односе душу покојника ка сегменту неба насликани су у нешто млађем рукопису из фирентинске Библиотеке Лауренцијане (cod. Plut. VII, 32 – fol. 70^r).⁵⁹ У рукописима из XII и XIII stoleћа средишњи део композиције, сигниране као Κοίμησις τοῦ Ἁγίου Βασιλείου,⁶⁰ додатно се наглашава *усправљеном* фигуром аутора иза Василијевог одра.⁶¹ Сlike опела се од средине XIII века јављају и као једна од завршних сцена у циклусима из живота једног од најпоштованијих хришћанских светитеља, мирликијског епископа Николе.⁶² Први познати пример је насликан 1258/1259. у Бојани код Софије и означен као οὐσπεν[не] с(βα)ταго николы.⁶³ Ове сцене показују мању

⁵⁷ У старијим рукописима покојник се слика у отвореном мермерном гробу, који касније потискује богато украшени одар, Ch. Walter, *Art and ritual*, 139, 141–142.

⁵⁸ Наравно да постоје и разлике – сви присутни су искључиво црквена лица, јасно је означен простор храма са покривеном Часном трпезом на којој је склопљено јеванђеље испод киворија на левој страни композиције и четворолисна посуда за освећену воду, такође испод киворија, на десној страни ове слике, поред покојника (Свети Василије) и аутора посмртног слова, са ореолом је насликан само млађи брат Василијев, Григорије Ниски, како погнут грли покојникова стопала.

⁵⁹ И на најстаријој познатој представи Василијевог опела, из средине X stoleћа, у Токали килисе (*Нова црква*), у позадини су, иза велике групе ђакона који служе, насликана три масивна свећњака, cf. A. Warton Epstein, *Tokali Kilise*, 78, али то је заправо илустрација првог посмртног чуда Светог Василија о грешној жени, према тексту житија које се приписује Псеудо-Амфилохију.

⁶⁰ У рукопису из Оксфорда (Bodleian Library, cod. Selden. B. 54 – fol. 36^r) једно овакво опело је означено као сахрана – Ἡ κτῖα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου.

⁶¹ За наведене примере из минијатурног сликарства G. Galavaris, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton 1969, 41, 46–51, 59–60, 205–207, 209–212, 218–220, 222–227, 229–231, 233–236, 242–245, 255–260.

⁶² На делима иконописа из претходног периода у синајској збирци, занимљиво је истаћи, слично као у случају претходно поменутих архијереја, уместо опела је сликано полагање Николиног тела у гроб, в. Γ. Σωτηρίου, Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, II, 62–63, 144–147; K. Weitzmann, *Fragments of an early St. Nicholas triptych on Mount Sinai*, ΔΧΑΕ 4 (1966) 1–23; N. P. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, Torino 1983, 29–33.

⁶³ А. Грабар, *Боянската църква*, София 1924, 79–83; И. Гълъбов, *Надписите към Боянските стенописи*, София 1963, 44, бр. 36.

зависност од Успења Богородице у погледу композиције и садрже детаље преузете из житија овог светитеља. Тако је на нешто млађој икони из Цркве Светог Николе τῆς Στέγης у Какопетрији на Кипру, поред одра, обема рукама обујмивши тело Светог Николе, насликана жена коју је светитељ исцелио у самртном часу, док је анђеол који односи Николину душу на небо, из цркве у Агорјани, у Лаконији, с краја XIII столећа, ту могао такође бити представљен на основу текста житија. На некима од њих, у Псачи (пре 1371) и Марковом манастиру (око 1380), јављају се и *жанр-мотиви*, попут монаха са нарамком неупаљених свећа које дели тек пристиглима на опело или монаха који ударцима у клепало означава његов почетак. С друге стране, Манојло Евгеник у Цаленциха (око 1390) директно позајмљује из Успења Богородичиног када одар Светог Николе окружује Христом и анђелима.⁶⁴

Византијска књижна илуминација је познавала и представе опела мирјана и духовних лица из познијих времена. За ову тврдњу је јединствен пример познати илустровани рукопис мадридске *Opuscula historice* Јована Скилице, чији се настанак уобичајено датира у средину XII столећа. Горуће воштанице и кадионице у рукама свештенослужитеља разликују ове сцене од других представа смрти познатих личности из византијске историје у овом рукопису. На листу 42 насликано је опело византијског василевса Михаила II (820–829) и означено као Μιχ(αῆλ) ὁ βασιλεὺς τελευτᾷ. Лево од покојничковог узглавља представљен је клир, а десно од царевих ногу световњаци. Цар-иконоборац је насликан са ореолом око главе. Заупокојена служба патријарха Стефана II, који је на цариградском трону био од 29. јуна 925. до своје смрти 18. јула 927. и који је у време настанка овог рукописа већ био поштован као светитељ, налази се на 127. листу, означен натписом τελευτῆ Στεφάνου π(ατ)ριάρχου. Архијереји, јереји и ђакони окупљени око одра патријарха насликани су унутар стилизовано представљене цркве. Налик овој је и минијатура на листу 145', без натписа, са представом опела паракимомена Јосифа Вринге, који се упокојио 965, с том разликом што опело служе монаси манастира τοῦ Ἀσκηρῆτις, у околини Никомидије, где је овај, из престонице прогнани евнух окончао свој живот.⁶⁵ Сасвим је очекивана њихова појава као илустрације историјских догађаја, у једном рукопису овакве садржине, али је отворено питање да ли су овакве композиције

⁶⁴ N. P. Ševčenko, *op. cit.*, 134–141.

⁶⁵ A. Grabar, M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venise 1979, 39, 75, 85.

постојале и у фунерарној уметности Византије, као украс гробова, јер очуваних примера нема.

С доста сигурности се може тврдити да је слика опела краљице Ане најстарија представа ове врсте у старој српској уметности. Главни сопоћански сликар је остварио јединствено дело по наруџби краља Уроша, које се у композиционом смислу доста разликује од Успења Богородице са западног зида наоса. Избор и место појединих ликова несумњиво су одражавали жељу ктитора. Може се претпоставити да је краљ Урош био и наручилац украса за гроб свог старијег брата, трећег српског архиепископа Саве II, у пећким Апостолима, који се осим мермерног саркофага и балдахина над њим, највероватније састојао и од зидне слике архијерејског опела. Из каснијег времена су сачуване неколике сличне композиције, и то искључиво у старим српским земљама, северно од Шаре.⁶⁶

---

⁶⁶ Једини очувани пример јужно од ове природне границе није опело савременика, већ је реч о кенотафу прослављеног пустиножитеља Гаврила Лесновског, који је живео у XI или XII столећу и чије мошти у време настанка фреске 1346/1347. нису више почивале у Леснову, већ у бугарској престоници Трново. На рогозину положено тело анахорете окружено је монасима, од којих неки држе упаљене воштанице. У монаху са игуманским штапом је са правом препознат манастирски игуман из времена настанка зидних слика у наосу цркве, Теодосије, док први сабрат здесна држи отворени требник са текстом уобичајене статије *непорочних*, која се поје на опелу – блаженн *непорочннн вь пат(ь) ходашен в(ь) законѣ г(оспод)ни*. Иза поменутог монаха је стилизована представа лесновског храма, а изнад анђео у лету са душом пустиножитеља, оснивача манастира. Очуван је само први део натписа који објашњава сцену *оуспение с(ве)таго ...*, С. Габелић, *Манастир Лесново*, 109–112.

Bojan Miljković

**AN UNKNOWN DAUGHTER
OF STEFAN THE FIRST-CROWNED**

Summary

The opinion that Stefan married three times prevails in science. His first marriage with Eudokia, the niece of Byzantine emperor Isaac II Angelos, was concluded soon after the Battle of Morava, which took place in autumn 1190. Ten years later, by the end of 1201, the marriage was dissolved due to the infidelity of both spouses. The name and origin of Stefan's second wife are not known. He got married for the third time in 1217 to Anna, the granddaughter of the then deceased doge of Venice Enrico Dandolo, and became king at the same time. Judging by the fresco of her funeral service in the narthex of the Sopoćani monastery, created around 1265, the queen outlived by more than three decades her husband, who died on 24 September 1227. The children born in these marriages and recorded in historical sources can be enumerated in the following order – the first-born daughter of unknown name; the oldest son and Stefan's successor Radoslav, who was the Serbian king from 1227 to 1233; Vladislav, the Serbian king from 1234 to 1243; Predislav, who was tonsured as monk Sava and served as the bishop of Hum and head of the Serbian Church from 1263 until his death in 1271; and Uroš, the Serbian king from 1243 to 1276. Based on the fresco in Sopoćani, Stefan's second daughter of unknown name should be added to this list of five children.

In the first zone of the northern wall of the Sopoćani inner narthex, left to the door leading to the parekklesion of St Stephen, above the sarcophagus of the first Serbian queen of the Nemanjić dynasty, Anna, there is the fresco depicting her funeral service. Of the persons attending this event, it is possible to recognise without any doubt Anna's son king Stefan Uroš I and his sons, Anna's grandsons, Dragutin and Milutin, and behind them their mother queen Helena. The funeral rite was served by a local Rascian bishop, depicted beside the deathbed of the queen-mother. Courtiers and the nobility of the Serbian king are portrayed right to the royal family and the serving archpriest. The mysterious grown-up female figure kneeling before the deathbed of the queen-mother and kissing her left hand has created most dilemmas in science. Such prominent place, in the foreground of the composition, certainly according to the wish of the patron, king Uroš, could be assigned only to his sister, probably

the older one, i.e. the first-born child from Stefan's third marriage, with Anna Dandolo. That Uroš had a sister is also indirectly testified by written historical sources, i.e. two charters of Hungarian kings which mention his brother-in-law. It should be borne in mind that the only daughter of king Uroš, *Brnjača*, never got married as she is depicted in each of the preserved *Nemanjid family trees*, up to Dečani, and it has been rightly ascertained in science, a long time ago, that married female members are not presented in them. It could be only the husband of his sister, unknown by name.

Wall-painted funeral services for recently deceased contemporaries are a peculiarity of Serbian medieval art. The oldest preserved and the most representative, if not even the first of its kind, is the said fresco in Sopoćani, which was, just like the entire original fresco painting in the church, created upon the wish of king Uroš I. Funeral services were painted above the tombs of deceased persons and, except for the Sopoćani example which shows the prayer for the repose of the soul of the old queen, all younger examples depict farewell prayers for church persons – archpriests and reputable monks. These persons usually died during the construction, i.e. before the painting of churches where they were buried, and had a prominent place in the life of the ktetor or the monastery, i.e. bishopric seat, where they rested, and their tombs were erected in parallel with the church, or were subsequently built and decorated. These are the funeral service for the bishop of Moravica, Merkurije from 1295/6, in the first zone of the northern wall of the inner narthex in Arilje, the funeral service for bishop of Lipljan, Teodor, in the southern parekklesion (diakonikon) of Gračanica, created between 1321 and 1346, the funeral service for the first Serbian patriarch Joanikije in the south-western corner of the church of Holy Apostles in Peć, created soon after his demise on 3 September 1354, the funeral service for an unknown monk of Studenica in the subsequently added arcosolium along the northern wall of the narthex of king Radoslav in Studenica, and the fresco depicting the funeral service over the tomb of metropolitan Dionisije in the south-western corner of the Gračanica narthex.

Keywords: Queen Anna, funeral service, daughter, Sopoćani, king Uroš, tomb.